

O'SMIR YOSHIDAGI O'QUVCHILARDA HUQUQIY ONG VA HUQUQIY MADANIYATNI SHAKLLANTIRISHNING PSIXOLOGIK ASOSLARI

Karimov Baxtiyar Egamberganovich

Abu Rayhon Beruniy nomidagi akademik litsey yuristkonsulti

karimov0050@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'smirlar orasida huquqiy ong va huquqiy madaniyatni shakllantirishning psixologik asoslari va mexanizmlari o'rganiladi. Tadqiqot yosh avlodda huquqiy xulq-atvor va ijtimoiy mas'uliyatni shakllantirishda erta fuqarolik va axloqiy ta'limning ahamiyatini ta'kidlaydi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, maktablarda psixologik tayyorgarlik va huquqiy ta'limni birlashtirish o'smirlarning huquqlari, burchlari va fuqarolik etikasi haqidagi tushunchalarini sezilarli darajada yaxshilaydi, bu esa yanada qonuniy va ijtimoiy mas'uliyatli jamiyatga hissa qo'shadi.

Kalit so'zlar: O'smirlar, huquqiy ong, huquqiy madaniyat, fuqarolik ta'limi, axloqiy rivojlanish, psixologiya, ijtimoiylashuv, xulq-atvor, yoshlar rivojlanishi, O'zbekiston.

O'smirlar orasida huquqiy ong va huquqiy madaniyatni rivojlantirish zamonaviy ta'lim va psixologiyaning asosiy ustuvor yo'nalishlaridan birini ifodalaydi. O'smirlik davrida shaxslar axloqiy qadriyatlar va qonuniy xulq-atvorning shakllanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadigan tezkor kognitiv, hissiy va ijtimoiy o'zgarishlarni boshdan kechiradilar. Kohlbergning axloqiy rivojlanish bosqichlariga ko'ra, o'smirlik - bu shaxslar shunchaki hokimiyatga itoat qilishdan tashqari adolat, mas'uliyat va adolat haqida fikr yurita boshlaydigan bosqichdir. Shuning uchun, bu davrda huquqiy ongni rivojlantirish mas'uliyatli fuqarolik va ijtimoiy uyg'unlikni o'rnatishda muhim rol o'ynaydi.

O'zbekistonda yoshlar orasida huquqiy ongni shakllantirish vazifasi bir nechta milliy siyosat hujjatlarida, jumladan, Yangi O'zbekistonni rivojlantirish strategiyasi to'g'risidagi PF-60 2022-yildagi Prezident farmonida ta'kidlangan bo'lib, unda talabalar o'rtasida fuqarolik ta'limi va qonun ustuvorligini mustahkamlash muhimligi ta'kidlangan.

Huquqiy ong - bu qonunlarni bilish, qonuniylikka munosabat va huquqiy normalarga muvofiq harakat qilishga xulq-atvor tayyorligini o'z ichiga olgan ko'p qirrali psixologik konstruktsiya. Psixologik nuqtai nazardan, o'smirlar orasida uning rivojlanishiga uchta asosiy komponent hissa qo'shadi:

- Kognitiv komponent - huquqlar, majburiyatlar va huquqiy tushunchalarni tushunish.
- Hissiy komponent - huquqiy xulq-atvorga ta'sir qiluvchi empatiya, adolat va hissiy o'zini o'zi boshqarish.

- Xulq-atvor komponenti – huquqiy bilimlarni mas'uliyatli harakatlarga va ijtimoiy ishtirokga aylantirish.

O'zbekistonda huquqiy ongni rivojlantirish milliy ta'lim siyosati bilan chambarchas bog'liq bo'lib, unda axloqiy tarbiya (ma'naviy tarbiya) va fuqarolik mas'uliyati ustuvor ahamiyatga ega. Adliya vazirligi tomonidan tasdiqlangan "Jamiyatda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni rivojlantirish konsepsiyasi (2019–2025)" yoshlarning Konstitutsiya, inson huquqlari va fuqarolik majburiyatlari haqidagi tushunchalarini oshirish dasturlarini belgilaydi.

Turli mamlakatlardagi tadqiqotlar qimmatli taqqoslashlarni taqdim etadi:

- Finlyandiyada maktablar fuqarolik psixologiyasi kurslarini integratsiyalashgan holda, empatiya va qoidalarni anglashga urg'u beradi, bu esa maktab bilan bog'liq huquqbuzarliklarni 25% ga kamaytiradi.

- Janubiy Koreyada "Xarakterlilik va qonun" modullari o'quvchilarning hokimiyatga bo'lgan hurmatini va tengdoshlar bilan hamkorlikni sezilarli darajada yaxshilaganligi ko'rsatilgan.

- O'zbekistonda 10 ta akademik litseyda 2024-yilda huquqiy ta'lim va psixologik ustozlikni birlashtirgan sinov dasturlari o'quvchilarning fuqarolik huquqlarini tushunishini 21% ga va xulq-atvor buzilishlarini 17% ga kamaytirdi.

Ushbu taqqoslashlar shuni ko'rsatadiki, psixologik rivojlanish bilan integratsiyalashgan huquqiy ta'lim faqat huquqiy bilimlarga qaraganda doimiy ravishda kuchliroq natijalar beradi.

Bandura tomonidan ijtimoiy o'rganish nazariyasi bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'smirlar huquqiy va axloqiy normalarni kuzatish va mustahkamlash orqali o'zlashtiradilar. Xuddi shunday, Vygotskiyning sotsiomadaniy yondashuvi axloqiy va huquqiy tafakkurni rivojlantirishda muloqot, muhokama va hamkorlikdagi o'rganishning rolini ta'kidlaydi.

1-jadval. O'smirlar orasida huquqiy ong ko'rsatkichlari (2022–2024)

Ko'rsatkich	Yuqori daraja (%)	O'rta daraja (%)	Past daraja (%)
Huquqiy bilim	43	39	18
Qoidalar va intizomga hurmat	52	33	15
Axloqiy-empatik fikrlash	47	38	15

Emotsional o'zini boshqarish	49	36	15
Huquqqa rioya etish xulqi	58	30	12

Jadval ma'lumotlariga ko'ra, o'smirlarning yarmidan ko'pi huquqiy ong va qoidalarga rioya qilishda o'rta yoki yuqori darajaga ega. Biroq, ularning bir qismi o'zini boshqarish va emotsional barqarorlikda sustlik namoyon qilmoqda. Bu esa huquqiy savodxonlik dasturlariga psixologik tayyorgarlik elementlarini qo'shish zaruratini ko'rsatadi. Agar psixologik treninglar va axloqiy tarbiya tizimli tarzda joriy etilsa, huquqqa rioya etish xulqi 70 foizdan ortiq darajaga ko'tarilishi mumkin.

O'zbekiston sharoitida oilaviy tarbiya va jamoat normalari ham hal qiluvchi rol o'ynaydi. So'rovnoma ma'lumotlari (UzEduResearch, 2024) shuni ko'rsatadiki, o'smirlarning 62% otalarni huquqiy va axloqiy yo'l-yo'riqning asosiy manbai deb bilishgan, 48% o'qituvchilarga va 36% ommaviy axborot vositalari va raqamli platformalarga ishora qilishgan.

Tadqiqot Toshkent, Samarqand va Xorazm viloyatlaridagi umumiy o'rta maktablardan 320 nafar o'smir (13-17 yosh) o'rtasida o'tkazildi. Huquqiy madaniyatning kognitiv va affektiv jihatlarini baholash uchun huquqiy xabardorlik shkalasiva axloqiy kompetensiya testi ishlatilgan.

Respondentlarning 78% qonuniy huquqlar va fuqarolik burchlarini asosiy tushunishini namoyish etdi. Faqat 41% amaliy huquqiy madaniyatning yuqori darajasini ko'rsatdi (masalan, ijtimoiy mas'uliyatdan xabardorlik, maktab qoidalariga rioya qilish). Ma'lumotlar shuningdek, gender va mintaqaviy farqlarni ham ko'rsatdi: qizlar yuqori hissiy sezgirlik va axloqiy empatiyaning namoyish etdilar, o'g'il bolalar esa mavhum huquqiy fikrlashda yuqori ball oldilar. Shahar o'smirlari fuqarolik qonunlari haqida kuchliroq xabardorlikni namoyish etdilar, qishloq o'quvchilari esa an'anaviy normalar va jamoat hokimiyatiga ko'proq hurmat ko'rsatdilar.

Topilmalar o'smirlik davrida huquqiy xabardorlikning shakllanishi hissiy yetuklik, ijtimoiy muhit va tuzilgan fuqarolik ta'limining mavjudligi bilan chambarchas bog'liqligini tasdiqlaydi. Adolat, axloq va mas'uliyat haqidagi munozaralarda faol ishtirok etadigan o'smirlar qonunga chuqurroq hurmat va kuchli fuqarolik qadriyatlarini rivojlantirishga moyil bo'ladilar.

Narvaez ijtimoiy normalarni ichkilashtirishda axloqiy bilish va affektiv empatiyaning o'zaro ta'sirini ta'kidlagan. O'zbekistonda bu jarayonga an'anaviy axloqiy madaniyat (odoblik, hurmat) va zamonaviy fuqarolik ta'limi islohotlari ta'sir qiladi.

Psixologik va huquqiy integratsiya dasturlarini — jumladan, munozaralar, sud protseduralarini simulyatsiya qilish va guruhli mulohazalarni — amalga oshirgan maktablar bir o'quv yili davomida o'quvchilarning huquqiy xabardorlik ballarining 23% ga oshganini xabar qilishdi. Bu interaktiv, psixologik asoslangan usullar sof axborot beruvchi huquqiy ta'limdan ko'ra samaraliroq degan fikrni qo'llab-quvvatlaydi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, tadqiqot shuni ko'rsatadiki, o'smirlarning huquqiy xabardorligi va huquqiy madaniyati kognitiv, hissiy va xulq-atvor ta'limining kombinatsiyasi orqali eng yaxshi rivojlanadi. O'zini o'zi boshqarish, empatiya va ijtimoiy mas'uliyat kabi psixologik omillar huquqiy tushuncha va normalarga rioya qilish darajasini sezilarli darajada shakllantiradi. Shuning uchun, ta'lim dasturlari yoshlar orasida qonuniy xulq-atvorni va kuchli adolat tuyg'usini rivojlantirish uchun psixologik tayyorgarlikni fuqarolik ta'limi bilan birlashtirishi kerak.

Bunday tashabbuslar nafaqat shaxsiy axloqiy o'sish uchun, balki O'zbekistonning demokratik rivojlanishiga hissa qo'shadigan qonunga bo'ysunadigan, ijtimoiy faol avlodni shakllantirish uchun ham muhimdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Bandura, A. 2002. Madaniy kontekstdagi ijtimoiy kognitiv nazariya. Amaliy psixologiya, 51, 269–290.
2. Kohlberg, L. 1984. Axloqiy rivojlanish bo'yicha insholar, II jild: Axloqiy rivojlanish psixologiyasi. Harper & Row.
3. Narvaez, D. 2002. Axloqiy bilish va uning rivojlanishi: Psixologiya va nevrologiyadan olingan tushunchalar. Ta'lim psixologi, 37, 219–230.
4. Vygotskiy, L. S. 1978. Jamiyatdagi ong: Oliy psixologik jarayonlarning rivojlanishi. Garvard universiteti nashriyoti.
5. UzEduResearch 2024. Yoshlarning huquqiy xabardorligini o'rganish bo'yicha hisobot. O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha va maktab ta'limi vazirligi.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-60-sonli Farmoni 2022. 2022–2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonni rivojlantirish strategiyasi to'g'risida.
7. YUNESKO 2023. Yoshlar uchun fuqarolik va axloqiy tarbiya: global tendentsiyalar va mahalliy amaliyotlar. Parij.